

УДК 159.91:654.071.004.15(048)

П.В. Теслюк, к. психол. н., доц.,
Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля

ПРОФЕСІЙНА ДЕФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

Реальність аномальних особистісних трансформацій серед представників окремих професійних груп, зокрема працівників пожежно-рятувальних підрозділів, робить актуальним проведення заходів виховної роботи, здатних на належному рівні виконувати профілактичну та корекційну функцію. Важливість профілактично-виховної роботи щодо запобігання професійній деформації особистості пов'язана як з умовами, під впливом яких перебувають рятувальники, так і з можливими наслідками їх особистісних деформацій.

Ключові слова: особистість, професійна діяльність, професійна деформація особистості, психологічне забезпечення службової діяльності.

Постановка проблеми. У сучасних умовах діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій важливого значення набуває проблема збереження особистісної цілісності працівників [4]. Це обумовлюється, зокрема, стресогенним характером професійної діяльності, що викликає психоемоційну напруженість у працівників. Негативна дія професії на особистість може носити частковий або генералізований характер. При частковому регресі професійного розвитку зачіпається якийсь один його елемент. Повний регрес означає, що негативні процеси торкнулися структур психологічної системи діяльності, приводячи до їх руйнування, що може знизити ефективність виконання діяльності. Ознакою негативного впливу професії на особистість є поява різноманітних професійних деформацій або специфічних станів, наприклад, емоційного вигорання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільно-корисна праця здатна формувати в особистості суспільно-вагомні риси, сприяти її гармонізації, підвищувати рівень її соціальної адаптованості. Проте, як засвідчують окремі дослідження, існує можливість і негативного впливу професійної праці на особистість суб'єкта діяльності (Борисова О.М., Сочивко Д.В., Гілфорд Дж. та ін.). Під тиском одержаних фактів з'явилися спроби розгляду явища професійної деформації особистості (Безносів С.П., Грановська Р.М. та ін.).

Під професійною деформацією розуміють набуття під впливом деяких особливостей професійної діяльності таких якостей, навичок і схильностей, які негативно впливають на рішення поставлених перед суб'єктом фахових завдань і на психологічну структуру особистості. Вона звичайно виражається в байдужості, владолубстві, підозрілості, скептицизмі, правовому нігілізмі, помилковій корпоративності (захист «честі мундира»), схематизмі мислення, кар'єризмі, індивідуалізмі і т. ін. [1].

Професійну деформацію, ступінь ураженості нею можна визначити, перш за все, в процесі спостереження за поведінкою тієї або іншої людини, на основі аналізу скоюваних нею вчинків. Деформація розповсюджується на всі аспекти фізичної і психічної організації людини, які змінюються під впливом професії, наприклад, викривлення хребта і короткозорість у конторських службовців, улесливість швейцарів і т. ін. Професійна деформація може привести до утруднень в повсякденному житті і зниження ефективності праці. Явище професійної деформації має досить складну динаміку. Спочатку несприятливі умови праці викликають негативні зміни в професійній діяльності, у поведінці. Потім, у міру повторення важких ситуацій, ці негативні зміни можуть нагромаджуватися в особистості, що веде до її перебудови і надалі виявляється в повсякденній поведінці і спілкуванні. Встановлено також, що спочатку виникають тимчасові негативні психічні стани і установки, потім починають зникати позитивні якості. Пізніше на місці позитивних властивостей виникають негативні психічні якості, що змінюють особистісний профіль працівника.

Професійна деформація може зачіпати різні сторони психіки: мотиваційну, когнітивну, емоційну. Її результатом можуть бути специфічні установки і уявлення, поява певних рис особистості. У психологічному відношенні професійна деформація створює відчуття «непогрішності» своїх знань і оцінок, обмежуючи функцію аналізу і пошуку в розумових операціях [3].

Професійна деформація особистісних властивостей може виникнути унаслідок надмірного розвитку однієї риси, необхідної для успішного виконання професійних обов'язків, якщо вона розповсюдила свій вплив на «непрофесійну» сферу життя суб'єкта. Наприклад, слідчий в своїй роботі стикається з підступністю і лицемірством. На підставі цього у нього може виробитися підвищена критичність і зайва пильність. Подальше загострення цих рис може привести до розвитку надмірної підозрливості, коли слідчий в кожній людині бачить злочинця, причому ця риса виявляється не тільки в професійній діяльності, але розповсюджується і на сімейні і побутові відносини.

Часто зустрічається посадова деформація, коли керівник не обмежує свої владні повноваження, у нього з'являється прагнення до придушення іншої людини, нетерпимість до іншої думки, зникає вміння бачити свої помилки, самокритичність, виникає упевненість, що лише власна думка є правильною.

При адаптивній деформації відбувається пасивне пристосування особи до конкретних умов діяльності, в результаті у людини формується високий рівень конформізму, вона беззастережно переймає прийняті в організації моделі поведінки.

При більш глибокому рівні деформації у працівника відбуваються значні негативні зміни особистісних якостей: формується владність, низька емоційність, жорсткість та ін.

При крайньому ступені професійної деформації, яку називають вже професійною деградацією, особа змінює етичні ціннісні орієнтири, стає професійно неспроможною.

Деформація одних особистісних властивостей може компенсуватися розвитком інших. Так, у працівників пожежно-рятувальних підрозділів під впливом професії формуються такі специфічні особистісні якості, як імперативний стиль спілкування, авторитарність, ригідність поведінки і пізнавальної сфери, звуження кола інтересів і спілкування. Вказана деформація особистісних характеристик супроводжується високим рівнем вираженості таких особистісних рис, як організованість, дисциплінованість, небайдужість та ін.

Дослідження проблем особистісного розвитку вказують на неоднозначний вплив суспільно-корисної діяльності на формування особистості. У ряді досліджень констатується, що однобічний розвиток індивідуальності суб'єкта діяльності, який в умовах розподілу праці тренує тільки окремі зі своїх здібностей, призводить до формування особистості «професійного типу» (Борисова О.М., Гілфорд Дж. та ін.). При цьому професійні риси та інтереси починають проявлятися в усіх інших сферах її життєдіяльності, особистість набуває рис певної однобічності. В інших дослідженнях пропонуються описові нариси особистісних дисгармоній та аномалій у представників деяких професій; висловлюється думка, що професійна деформація особистості найбільш поширена серед представників тих професій, відмінною особливістю яких є робота з людьми; відзначається, що особистість професіонала може мати якості, які забезпечуватимуть індивідуальний «імунітет» до деформуючих впливів професії [1].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Поняття «професійна деформація особистості» досі не отримало однозначного науково-обґрунтованого тлумачення. Залишаються невивченими як сутність та ключові ознаки цього явища, так і основні механізми його виникнення. Не розроблені підходи до визначення розбіжностей між процесами формування особистості професійного типу і професійної деформації особистості. У цих умовах аналіз явища професійної деформації особистості здебільшого зводиться до описових нарисів його зовнішніх ознак за результатами психологічних спостережень, а також до обговорення окремих розрізнених патогенних чинників, специфічно властивих тому чи іншому виду діяльності.

Постановка завдання. Враховуючи особливості професійної діяльності рятувальників, розкрити чинники та особливості прояву професійної деформації особистості даної категорії працівників, а також обґрунтувати рекомендації щодо проведення відповідної психопрофілактичної роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Аналіз професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів дозволяє виділити три групи чинників, що ведуть до утворення професійної деформації: чинники, обумовлені специфікою діяльності пожежно-рятувальних підрозділів; чинники, пов'язані з особистісними властивостями працівників; чинники соціально-психологічного характеру.

До чинників, обумовлених специфікою діяльності пожежно-рятувальних підрозділів, слід віднести:

- ризик для життя та здоров'я;
- дефіцит часу для аналізу обставин і прийняття рішення;
- висока ціна можливих помилок;
- усвідомлена відповідальність за результати виконаної роботи;
- великі фізичні навантаження;
- конфліктні ситуації у процесі службової діяльності;
- інтенсивний вплив несприятливих факторів навколишнього середовища [2].

Серед чинників, що відображають особистісні властивості рятувальників, слід назвати:

- неадекватний можливостям працівника рівень домагань і завищені особистісні очікування;
- недостатню професійну підготовленість;
- специфічний зв'язок між деякими професійно значущими якостями особистості працівника (так, рішучість у поєднанні зі знизеним самоконтролем може розвинути в надмірну самовпевненість і т.п.);
- професійні установки;
- особливості соціально-психологічної дезадаптації працівника, що приводить до проявів агресивності та ін.;
- низький рівень етичного розвитку;
- зміну мотивації діяльності, втрату інтересу до діяльності, розчарування в професії і т. ін.

До чинників соціально-психологічного характеру звичайно відносять:

- соціальний статус, пов'язаний з фактором влади по відношенню до безпосереднього оточення та з правом на беззаперечну морально-етичну оцінку дій підлеглих;
- неадекватний і грубий стиль керівництва підлеглими;
- конфліктні відносини у спілкуванні співробітників пожежно-рятувальних підрозділів;
- несприятливий вплив найближчого соціального оточення поза службою (наприклад, сім'я, кола друзів і т.п.);
- низьку суспільну оцінку діяльності органів та підрозділів МНС України.

Таким чином, професійна деформація працівників пожежно-рятувальних підрозділів розвивається під впливом чинників, що відносяться до зовнішнього середовища діяльності, а також чинників внутрішньосистемної взаємодії (відносини з керівником і товаришами по службі, сумісне виконання службових завдань і т. ін.).

Розглянуті чинники професійної деформації працівників пожежно-рятувальних підрозділів можуть призводити до наступних небажаних особистісних трансформацій рятувальників.

1. Генералізація імперативного стилю спілкування. Імперативне спілкування – це авторитарна, директивна форма дії на партнера. Особливість її полягає в тому, що кінцева мета спілкування – тиск на партнера – не завуальована. Засоби такого спілкування – накази,

вимоги, покарання. Існують види професійної діяльності, в яких імперативність правомірна, зокрема, служба діяльність працівників пожежно-рятувальних підрозділів. Проте в інших видах діяльності вона не виправдана. Перенесення імперативного стилю спілкування, наприклад, у сімейні стосунки неминуче буде вести до їх дезінтеграції (непорозуміння, сварки і т. ін.), і перетворюватись на додатковий фактор емоційного перевантаження працівника.

2. Звикання до небезпеки, зниження здатності адекватної оцінки власних фізичних і психологічних можливостей, ресурсів, що підвищує імовірність втрат серед особового складу. У ситуації звичної небезпеки може спостерігатися заміна звичайних, вже апробованих прийомів діяльності ризикованими. Співробітник, звикнувши до даного стресора, занижує ступінь небезпеки, загрози, вважає її маловірогідною і покладається на «везіння», на випадковий сприятливий результат. Це також може приводити до не виправданих втрат серед особового складу підрозділів при ліквідації надзвичайних ситуацій.

3. Зростання соціально-негативних ознак фізичної і вербальної агресії: дратівливість, підвищена директивність, ігнорування потреб, бажань, відчуттів і намірів навколишніх осіб, втрата доброзичливості по відношенню до них.

4. Зниження потреб в інтелектуальному, духовному, освітньому і культурному зростанні.

5. Звуження соціальних зв'язків, дефіцит позаслужбового спілкування, втрата позаслужбових інтересів.

6. Переоцінка свого професійного досвіду, переконаність у власній непогрішності, і в результаті, небажання вчитися у інших, що різко гальмує зростання професійної майстерності.

7. Незадоволеність змістом своєї праці. Слід зазначити, що подібне ставлення до власної, вже освоєної людиною професії, властиве представникам багатьох інших професій.

Професійна деформація працівників пожежно-рятувальних підрозділів проявляється також у таких формах, як байдужість і черствість по відношенню до потерпілих; конфлікти з населенням; підвищення конфліктності усередині колективу та ін.

Проведене на базі пожежно-рятувальних підрозділів УДСНС України в Хмельницькій області емпіричне дослідження дозволило констатувати формування у працівників цих підрозділів таких проявів професійної деформації особистості, як емоційно-моральна дезорієнтація і стан емоційного дефіциту. Дослідження проводилося за допомогою методики визначення рівня «емоційного вигорання» особистості (В.В.Бойко).

Симптом емоційно-моральної дезорієнтації представляє собою порушення процесу прояву моральних почуттів стосовно постраждалих. Вираженість даного симптому означає, що працівники починають, до деякої міри несвідомо, ігнорувати професійну етику пожежно-рятувальника. Багато хто з них не завжди вважає за потрібне проявляти належну й однакову увагу до осіб, з якими вони взаємодіють в умовах ліквідації наслідків пожежі, аварії або стихійного лиха.

Стан емоційного дефіциту характеризується наявністю в особистості відчуття деякої емоційної порожнечі, що може проявлятися в нездатності до співчуття, емоційної підтримки і т. ін. Людей, яким властивий цей симптом, можна розглядати як емоційно черствих і холодних. Коли працівнику пожежно-рятувального підрозділу потрібно виявити певне співчуття і зацікавленість щодо особистості партнера по спілкуванню (наприклад, по відношенню до батьків дитини, яка знаходиться в зоні пожежі), вище перераховані якості є недоречними.

Виходячи з результатів нашого дослідження, в якості основної засади профілактики професійної особистісної деформації можна запропонувати принцип створення умов, які б забезпечували і стимулювали розгортання системи контактів начальників та підлеглих у двох максимально незалежних один від одного вимірах: у вимірі особистісного контакту, суб'єкти якого є цінними один для одного як люди, як носії особливого внутрішнього світу та

неповторних індивідуальних якостей; та у вимірі функціональної (професійно-посадової) взаємодії, суб'єкти якої наділені певними правами і обов'язками, та у власній поведінці орієнтуються на інституційні норми службової діяльності.

Нормативна база функціонування пожежно-рятувальних підрозділів, на нашу думку, повинна будуватися, виходячи з пріоритету особистісних цінностей у системі основоположних інституційних норм. Це є важливою організаційною передумовою ефективної виховної роботи взагалі та профілактично-виховної роботи щодо запобігання явищу професійної особистісної деформації зокрема.

З метою максимальної відмови у виховній роботі від методів примусу, необхідно формувати у керівників пожежно-рятувальних підрозділів зацікавленість в узгодженні ціннісних орієнтацій підлеглих з їх функціональними обов'язками. Пріоритетним напрямком виховної роботи повинно бути формування позитивної мотивації особового складу до службової діяльності; поточні завдання службової діяльності повинні гармонійно вписуватися у систему особистісних смислів працівників пожежно-рятувальних підрозділів; професійні цінності повинні очевидним для всіх чином вписуватися у систему цінностей загальнолюдських.

Посадові повноваження по відношенню до особового складу повинні обмежуватися, виходячи з принципу функціональної достатності. Влада не повинна бути надлишковою з точки зору поточних завдань діяльності та не повинна виходити за межі інституційного простору. Оптимальна організація системи застосування влади повинна розглядатися як передумова ефективної виховної роботи.

Вагома роль у боротьбі з професійною деформацією належить самим працівникам пожежно-рятувальних підрозділів. Дотримуючись перерахованих нижче рекомендацій, працівник зможе більш успішно контролювати прояви професійної деформації [4].

1) Визначення короткострокових і довгострокових цілей.

2) Використовування «тайм-аутів». Для забезпечення психічного і фізичного благополуччя дуже важливі «тайм-аути», тобто відпочинок від роботи й інших навантажень. Іноді необхідно «втекти» від життєвих проблем і розважитися, потрібно знайти заняття, яке було б захоплюючим і приємним.

3) Оволодіння уміннями і навичками саморегуляції. Наприклад, визначення реальних цілей допомагає збалансувати професійну діяльність і особисте життя.

4) Професійний розвиток і самовдосконалення. Одним із способів запобігання професійної деформації є обмін професійною інформацією з представниками інших служб. Взагалі, співпраця дає відчуття більш широкого простору, ніж той, який існує усередині окремого колективу. Для цього існують професійні, неформальні об'єднання, конференції, де зустрічаються люди з досвідом, що працюють в інших системах, де можна поговорити, у тому числі і на відверті теми.

5) Уникнення непотрібної конкуренції. Занадто велике прагнення кар'єрних досягнень створює напругу і тривогу, робить людину надмірно агресивною, що сприяє, у свою чергу, професійній деформації.

6) Емоційне спілкування. Коли працівник аналізує свої відчуття і ділиться ними з іншими, вірогідність емоційного вигорання і професійної деформації значно знижується. Тому рекомендується, щоб працівники пожежно-рятувальних підрозділів у складних робочих ситуаціях обмінювалися думками з колегами і шукали у них професійної підтримки. Якщо працівник ділиться своїми негативними емоціями з колегами, ті можуть допомогти знайти для нього розумне рішення.

7) Підтримка спортивної форми. Між тілом і розумом існує тісний взаємозв'язок, тому дуже важливо підтримувати спортивну форму за допомогою фізичних вправ і раціональної дієти. Неправильне харчування, зловживання спиртними напоями, тютюном, зменшення або надмірне підвищення маси тіла посилюють прояви синдрому емоційного вигорання, а значить опосередковано впливають і на розвиток професійної деформації.

Висновки. Професійну деформацію можна визначити як явище, що характеризується змінами властивостей особистості (стереотипів сприймання, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування та поведінки тощо), а також змінами рівня вираженості професійно важливих якостей фахівця, що відбуваються під впливом змісту, умов, тривалості виконання діяльності та його індивідуальних психологічних особливостей. Професійна деформація особистості негативно впливає на якість діяльності, що виконується. У профілактичній роботі з професійними особистісними деформаціями працівників пожежно-рятувальних підрозділів необхідно забезпечувати подальше зростання психолого-педагогічної компетентності та культури управління керівників підрозділів. Слід активно включати начальників у процес виховної роботи з особовим складом, забезпечуючи таким чином їх контакт з підлеглими не тільки як із суб'єктами діяльності, але й виховання, тобто особистостями. Вагома роль у боротьбі з професійною деформацією належить самим працівникам пожежно-рятувальних підрозділів.

Перспективи подальших досліджень пов'язані, на нашу думку, з вивченням глибинно-психологічних передумов професійної деформації особистості працівників пожежно-рятувальних підрозділів та їх врахуванням в організації відповідної психопрофілактичної роботи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
2. Екстремальна психологія: [підручник] / [О. П. Євсюков, А. С. Куфлієвський, Д. В. Лебедєв та ін.] ; за ред. О.В.Тімченка. – К. : ТОВ “Август трейд”, 2007. – 502 с.
3. Загайнов Р.М. Проклятие профессии: бытие и сознание практического психолога. - М.: Наука, 2001. – 248с.
4. Методологія, форми і методи надання психологічної допомоги та здійснення психокорекційної роботи в системі Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи: Методичні рекомендації / Укл. О.В. Комаров, В.В. Сулицький. – К., 2004. – 78 с.